

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ГРІНЕНКО Андрій Юрійович

УДК: 321.011:[33-049.5](477)(043.3)

**УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Спеціальність 21.04.01 – Економічна безпека держави (економічні науки)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор
КСЬОНЖИК Ірина Володимирівна,
професор кафедри обліку і оподаткування
Миколаївського національного аграрного
університету

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
БЛУДОВА Тетяна Володимирівна,
завідувач кафедри вищої математики ДВНЗ
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»;

доктор економічних наук, професор
ФЛЕЙЧУК Марія Ігорівна,
професор кафедри маркетингу Львівського
національного університету ветеринарної
медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького
Міністерства освіти і науки України;

доктор економічних наук
ШЕМАЄВ Володимир Володимирович,
заступник директора Департаменту інвестиційної
діяльності АТ «Укрзалізниця».

Захист відбудеться “28” вересня 2021 р. о 14.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.718.01 в Національному інституті стратегічних досліджень за адресою: 01133, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 18/7.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного інституту стратегічних досліджень за адресою: 01054, м. Київ, вул. Пирогова, 7а.

Автореферат розісланий “25” серпня 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

А. В. Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Стрімкі зміни сучасного суспільства, зростання ролі науково-технічного прогресу, глобалізація та інформатизація зумовлюють ускладнення соціально-економічної реальності і формування нового типу людської цивілізації. Водночас, з'являються й нові виклики та загрози (небезпеки), під впливом яких актуальність проблеми безпеки усіх сфер життєдіяльності людини набуває особливого значення. Нинішній етап генезису цивілізації актуалізує усвідомлення того, що основний сенс існування суспільства полягає не лише в задоволенні безмежно зростаючих матеріальних і духовних потреб, а й у застосуванні універсального підходу щодо забезпечення загальної безпеки життєдіяльності як національної, так і економічної.

Зміна загальної свідомості суспільства зумовлює нові підходи в гарантуванні безпеки, поглиблює її зміст і найважливіші складники. На сучасному етапі роль економічної науки у відпрацьовуванні концептуальних засад економічної безпеки помітно зростає. На передній план у царині економічної безпеки під кутом зору її наукового обґрунтування виходять проблеми проявів та ідентифікації існуючих загроз, пошук ефективних інструментів і методів їх нейтралізації та усунення. Підтвердженням цієї тези є значна кількість наукових публікацій з вказаної проблематики: В. Антошкіна, А. Бесчастного, Т. Блудової, З. Варналія, І. Вініченка, О. Власюка, Т. Гордієнко, Я. Жаліла, Ю. Зайцева, М. Ігнатенка, О. Красноручького, І. Ксьонжик, О. Ляшенко, А. Магаляса, Л. Меха, К. Пилипенко, В. Похилюка, В. Предборського, Л. Пуш, Т. Сача, А. Сухорукова, М. Флейчук, Л. Шевченко, В. Шемаєва, Н. Юрків, Б. Язлюка та інших відомих науковців.

Гарантування економічної безпеки України – це запорука її незалежності, умова сталого розвитку, а також передумова підвищення добробуту усіх верств суспільства. Ця теза підтверджується досвідом європейських країн у формуванні економічної безпеки. З огляду на це, захист економічних інтересів входить до переліку найважливіших національних пріоритетів. Чільне місце в дослідницьких практиках останнім часом відводиться питанню гарантування економічної безпеки країни саме тому, що на цій сфері сконцентровані погляди не лише політиків, особливо, під час виборчих компаній, а й широких верств громадянського суспільства.

Загальновідомо, що всеосяжні глобалізаційні процеси останнім часом виступають чинниками магістральних напрямів світового економічного розвитку. Сьогодні важливо враховувати три його основні тренди, а саме: глобалізація політики (геополітика), глобалізація економіки (геоекономіка), глобалізація стратегій (геостратегія). Ретроспективний аналіз процесів глобалізації останнього періоду (кінця ХХ – початку ХХІ ст.) вказує на провідне місце геополітики серед них. Це спричинило суттєві зміни на політичній карті світу із широким застосуванням військових дій задля реалізації амбітних національних інтересів.

Проблема економічної безпеки, її життєздатності базується на стійкості функціонування господарюючих структур і суспільних інститутів. Відповідно, з'являється потреба у знаннях і практичних прийомах забезпечення захищеності людей, їх господарської діяльності та економіки в цілому. Таке розуміння

захищеності залежить від економічних відносин, що складаються у суспільстві як динамічної системи взаємозв'язків і мотивів поведінки людини, господарюючого суб'єкта у задоволенні зростаючих матеріальних потреб. Останні породжують найбільш сильні стимули активізації діяльності господарюючих суб'єктів в отриманні конкурентних переваг і можливостей усунення економічних загроз, і саме такі стимули сприяють досягненню цілей по забезпеченню економічної безпеки.

Безпека стає економічним чинником у тому випадку, коли здійснюється прогнозування можливостей і загроз для реалізації національно-державних інтересів країни у сфері економіки. З погляду економічної безпеки в цьому випадку необхідно звернути увагу на ряд основних умов функціонування виробництв, серед яких слід виділити матеріальне та сировинне забезпечення. Життєдіяльність економіки опиняється під загрозою при втраті традиційних виробництв, власних джерел сировини, відповідного стану робочої сили – рівня кваліфікації, дієздатності, який визначає продуктивність праці, рівень оплати праці, отже, й конкурентоспроможність продукції.

Поняття “економічна безпека” відображає здатність відповідних політичних, правових, соціальних та економічних інститутів держави захищати інтереси своїх ключових суб'єктів у рамках національних господарських традицій і цінностей. Незважаючи на вже сформовані контури проблеми економічної безпеки, багато її аспектів продовжують залишатися недостатньо вивченими. На цілий ряд теоретичних питань економічної безпеки все ще немає повноцінних відповідей. Зокрема, саме трактування змісту економічної безпеки та підсистем її складових залишається вкрай нечітким. Запропоновані класифікації внутрішніх і зовнішніх загроз втратили свою актуальність та вимагають перегляду.

Існуючі переліки порогових значень індикаторів безпеки характеризуються багатоваріантністю та об'єктивно вимагають створення єдиної методології їх визначення. Сучасний стан взаємовпливів природи і суспільства, підвищена конфліктність геополітичних, соціальних та інших процесів, ускладнення демографічної ситуації – ці та багато інших глобальних проблем сьогодення приховують у собі загрозу існуванню людства і потребують невідкладного розв'язання у т.ч. й на національному рівні. У сукупності, вказане визначає актуальність обраної теми дослідження, теоретичну, методологічну й практичну значимість дисертації, її мету, завдання, новизну, напрями впровадження та апробацію.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної теми кафедри економіки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Розвиток національної економіки в умовах трансформаційних процесів та глобалізаційних змін: тенденції й механізми впливу на проблеми теорії і практики», яка затверджена у встановленому порядку та має державну реєстрацію № 0118U003846.

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні теоретичних і методологічних засад та розробці практичних рекомендацій щодо удосконалення та розвитку механізмів формування, забезпечення і підвищення економічної безпеки України.

Досягнення поставленої мети ґрунтувалося на постановці та вирішенні наступних завдань:

- обґрунтувати теоретичні дослідження поняття економічної безпеки;
- визначити методологічні засади оцінки та аналізу ефективності економічної безпеки;
- виявити особливості формування економічної безпеки та механізмів її забезпечення в умовах посягань на територіальну цілісність країни та загроз військового вторгнення;
- здійснити оцінку місця і ролі держави у формуванні економічної безпеки та механізмів її забезпечення;
- проаналізувати теорію і практику розвитку системи та механізмів державної протидії зовнішнім і внутрішнім економічним загрозам;
- обґрунтувати сукупність критеріїв оцінки, стану та загроз економічній безпеці країни;
- виявити інституційну сутність та інтерпретацію економічної безпеки;
- обґрунтувати економічну безпеку як інституційну систему;
- визначити інституційні індикатори економічної безпеки;
- обґрунтувати сутність, сегментацію та процеси розвитку неформальної економіки;
- здійснити визначення деструктивних інститутів та механізмів неформальної економіки;
- обґрунтувати уявлення про економічний суверенітет країни як ключовий чинник забезпечення економічної безпеки;
- здійснити оцінку соціальних загроз економічної безпеки в умовах трансформацій;
- визначити соціальні індикатори економічної безпеки;
- обґрунтувати механізми попередження та нівелювання соціальних загроз економічній безпеці України.

Об'єктом дослідження є процеси формування й підвищення економічної безпеки України та механізмів їх забезпечення.

Предметом дослідження є теоретичні, методологічні та практичні аспекти формування й підвищення економічної безпеки та механізмів їх забезпечення.

Методологія і методи дослідження. У дисертаційній роботі були використані основні положення економічної теорії, економіки підприємств, управління й регулювання їх розвитку, сучасні організаційно-управлінські уявлення про їх механізми й інструменти в Україні і в світі, відповідні нормативно-законодавчі акти на національному та європейському рівнях. При цьому були використані сучасні загальнонаукові й спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, це методи дедукції й індукції, діалектичної єдності й протиріччя, історичний, монографічний, системно-структурного аналізу й синтезу – при виконанні наукових абстракцій і теоретичних узагальнень. Статистико-економічні методи (абсолютних і відносних величин, індексні, групувань і ранжувань), математичного програмування були доцільними при розрахунках ефективності й конкурентоспроможності суб'єктів агробізнесу, їх ресурсного потенціалу, визначенні тенденцій розвитку. При оцінці фінансово-економічної стійкості використовувалися фінансово-економічні методи.

При розробках перспектив розвитку суб'єктів агробізнесу з урахуванням виявлених переваг і недоліків використовувалися методи опитувань, SWOT- та PEST-аналізу, БКГ, маркетингових стратегій, порівнянь, екстраполяції, лінійного й нелінійного моделювання.

Також при обґрунтуванні інструментів та механізмів управління економічною безпекою були використані методи кластеризації; визначення конкурентних позицій; ключових компетенцій; ПАТЕРН, Дельфі, кореляційно-регресійного моделювання, трендового й когнітивного аналізу. Також це формалізовані методи: екстраполяційні (метод ковзних середніх, екстраполяції трендів, експоненціального згладжування та ін.), асоціативні (імітаційне моделювання та ін.), системно-структурні (матричне моделювання, системний і морфологічний аналіз, регресійні та економетричні методи та ін.), методи випереджаючої інформації (аналіз динаміки патентної інформації і потоків публікацій та ін.). Найбільш освоєними в практичному прогнозуванні є екстраполяційні методи, що складаються з двох етапів: узагальнення кількісних даних за певний період і створення моделі процесу на його основі, а потім власне прогноз, коли з використанням знайденої закономірності знаходиться очікуване значення ознаки.

Інформаційну базу дослідження склали нормативно-законодавчі акти України та ЄС; фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних авторів з формування й підвищення економічної безпеки та механізмів її забезпечення.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що були розроблені, узагальнені, запропоновані вперше теоретичні, методологічні, методичні положення щодо формування й підвищення економічної безпеки України та механізмів її забезпечення.

Найбільш суттєвими результатами дисертації є наступні:

вперше:

- обґрунтовано теоретичні засади формування економічної безпеки України та механізмів їх забезпечення на основі глибокого ретроспективного аналізу її стану, динаміки та структурних зрушень з урахуванням чинників глобалізації в економічному, стратегічному аспектах, військових дій на Сході країни та загрози військового втручання; з пріоритетами модернізації та впровадження інновацій у господарську діяльність та посиленням соціальної орієнтованості механізмів її забезпечення;

- визначено методологічні засади формування економічної безпеки як пріоритетного складника національної безпеки з розробкою моделей її організації та управління розвитком; прогнозуванням та пошуком резервів підвищення на перспективу; програмуванням ризиків, джерел та потенціалу досягнення;

- виявлено особливі чинники сучасного етапу формування та стану економічної безпеки, у т.ч. посягання на територіальну цілісність та військові дії на Сході, загрози військового вторгнення; згортання традиційних для країни виробництв і галузей; недостатнє впровадження інновацій; збільшення зовнішнього та внутрішнього боргу й значний дефіцит державного бюджету; інфляція та знецінення національної валюти; значне безробіття серед економічно активного населення та масштабні навіть у світовому вимірі міграції за кордон у пошуках роботи – як негативні; великий ресурсний потенціал; наявність галузей та видів діяльності,

провідних у світовому поділі праці; значний експортний потенціал, особливо металургійного й агропромислового виробництва; функціонування інноваційних підприємств; високий рівень освіти та кваліфікації трудових ресурсів; розвиток ІТ-технологій та цифрової держави – як позитивні;

- обґрунтовано роль держави як провідну у забезпеченні та підвищенні економічної безпеки, особливо в умовах загроз територіальної цілісності країни та військового вторгнення через формування механізмів світової підтримки та здійснення активної міжнародної діяльності у цьому контексті; механізмів адміністрування окупованих територій, у т.ч. лінії розмежування, соціального забезпечення їх населення; надання особливого економічного статусу учасникам та ветеранам антитерористичної операції (АТО);

- визначено систему й механізми забезпечення економічної безпеки та етапи їх розвитку на державному рівні через їх структуру та складники: органи державної влади (РНБО, міністерства і відомства силового, соціального та економічного блоку); нормативно-правове забезпечення; фінансово-організаційні, інституційні, мотиваційні механізми та інструменти державної протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам;

удосконалено:

- визначення сукупності кількісних та якісних показників, критеріїв та загроз формування та підвищення економічної безпеки країни через грошові, відносні та натуральні їх значення; значення у галузевому та регіональному розрізі; часові й просторові порівняння; нормативні й порогові індикатори; вмонтовані стабілізатори й сигнальні індикатори;

- розуміння сутності економічної безпеки для цілей здійснення та управління розвитком як системного інституційного утворення, що має в основі своєї будови інституційні чинники, принципи, засоби, складники, функції; процеси утворення нових та зміни або удосконалення старих інститутів;

- обґрунтування економічної безпеки як інституційної системи через формальні та неформальні інститути й інституції, які внаслідок властивостей емерджентності й тісних взаємозв'язків у процесі функціонування та розвитку спричиняють синергетичні ефекти як з позитивними, так і з негативними проявами;

- виявлення інституційних індикаторів стану й динаміки економічної безпеки через кількісні абсолютні та відносні показники діяльності формальних і неформальних, прямих і опосередкованих інститутів її реалізації у напрямі ресурсокористування й ресурсовідтворення, виробництва, використання трудових ресурсів, якості й рівня життя населення, інфраструктури та ринків;

- встановлення впливу неформальної економіки на економічну безпеку через здійснення її сегментації, встановлення складників, обсягів, напрямів і процесів розвитку у галузевому та регіональному аспектах, у т.ч. неформальної зайнятості населення;

набули подальшого розвитку:

- визначення інститутів та механізмів неформальної економіки через їх взаємодію і прояви у вигляді дотримання трудового законодавства й вимог оподаткування; митних і валютних правил; самозайнятості населення; корупції й тіньової економіки;

- уявлення про економічний суверенітет країни як основоположний чинник формування й підвищення економічної безпеки і, одночасно, її мету через рівні й динаміку відкритості економіки; присутність транснаціональних корпорацій; експортоорієнтованість та імпортозалежність національного господарства; діяльність фінансових інститутів, міцність національної валюти, обсяги та зміни зовнішнього боргу;

- оцінка системи соціальної безпеки та виявлення її загроз у контексті економічної безпеки через показники добробуту населення; соціального захисту та соціального забезпечення; забезпечення основних прав і свобод; соціальної напруженості (лояльності) у суспільстві;

- визначення соціальної безпеки як індикатора національної безпеки через показники доступності матеріальних і духовних благ; платоспроможного попиту населення; соціального розшарування суспільства; різниці у доходах 10-% найбільш багатих та найбільш бідних людей; рівня зайнятості та безробіття;

- обґрунтування сукупності механізмів забезпечення та підвищення економічної й соціальної безпеки України через гарантування соціально-економічних прав і свобод людям; толерантність до національних та інших меншин; складників фінансово-організаційного, мотиваційного, соціального та інституційного механізмів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці і впровадженні пропозицій та практичних рекомендацій щодо формування та підвищення механізмів економічної безпеки України та механізмів їх забезпечення.

Висновки та рекомендації щодо державного регулювання економіки, впливу політичних процесів на економічну безпеку держави були прийняті до впровадження Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса (довідка № 306/154/1-7 від 15.06.2021 р.).

Теоретичні й методологічні положення впроваджені у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка (довідка № 1103 від 14.06.2021 р.), Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка № 212 від 18.03.2021 р.), Хмельницькому національному університеті (довідка № 01/2021 від 18.06.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження сформульовані та обґрунтовані автором самостійно. Вони спрямовані на вирішення завдань формування й підвищення економічної безпеки України та механізмів їх забезпечення. У спільних публікаціях використано тільки ті положення, висновки й результати, які належать особисто автору. Дисертаційне дослідження не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Апробація результатів дисертації. Підсумки наукового дослідження доповідались автором і схвалені на Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні засади ефективного функціонування соціально-економічної сфери» (Дніпро, 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економічного розвитку держави та регіонів: теоретичні і практичні аспекти» (Львів, 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку третього сектора та соціально-орієнтованої економіки в

Україні і світі» (Полтава, 2021 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України» (м. Кропивницький, 2021 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю» (Полтава, 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформаційні процеси в Україні у контексті цивілізаційних і глобалізаційних викликів XXI ст.» (Переяслав, 2021 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві» (Переяслав, 2021 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 28 наукових праць, з них: 1 одноосібна монографія загальним обсягом 21,3 д.а., 20 публікацій у наукових фахових виданнях загальним обсягом 11,8 д.а. (7 – у наукових фахових виданнях України загальним обсягом 4,2 д.а., 12 – у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз загальним обсягом 7,1 д.а., 1 публікація – у зарубіжному спеціалізованому виданні загальним обсягом 0,5 д.а.) та 7 – у збірниках матеріалів конференцій загальним обсягом 1,3 д.а.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 506 сторінки, основний зміст роботи викладено на 431 сторінках машинописного тексту (16,7 д.а.). Робота включає 54 таблиці, 63 рисунки, 11 додатків. Список використаних джерел складається з 330 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, розкрито його зв'язок з науковими програмами, темами, сформульовано мету та завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, наукову новизну та одержані результати, їх апробацію і практичне використання.

У першому розділі «**Теорія і методологія розвитку системи забезпечення економічної безпеки України**» обґрунтовано теоретичні дослідження поняття економічної безпеки; визначено методологічні засади оцінки та аналізу її ефективності; виявлено особливості формування економічної безпеки та механізмів її забезпечення в умовах посягань на територіальну цілісність країни та загроз військового вторгнення.

Протягом тривалого історичного розвитку, під час різних подій, у т. ч. активізації різних загроз поняття “безпека” та “економічна безпека” зазнали трансформацій у зв'язку зі зміною соціальних, економічних, політичних умов та зовнішнього середовища й принципів управління. У галузевих дослідженнях та, відповідно, у спеціальній літературі визначення безпеки апелює до такого стану, коли для будь-якого об'єкта гарантується захист і він не відчуває будь-якого негативного впливу від проявів як внутрішніх, так і зовнішніх чинників (рис. 1).

Більшість дослідників опираються на дещо ширше визначення безпеки, яка трактується як захищеність природних, фізіологічних, соціальних, економічних, духовних і ситуативних потреб у ресурсах, технології, інформації та моральних ідеалах, які необхідні для життя і розвитку громадян країни та держави в цілому. Економічна безпека – це результат економічної діяльності, що спрямована на

забезпечення існування та можливого прогресивного розвитку громадян і країни в цілому.

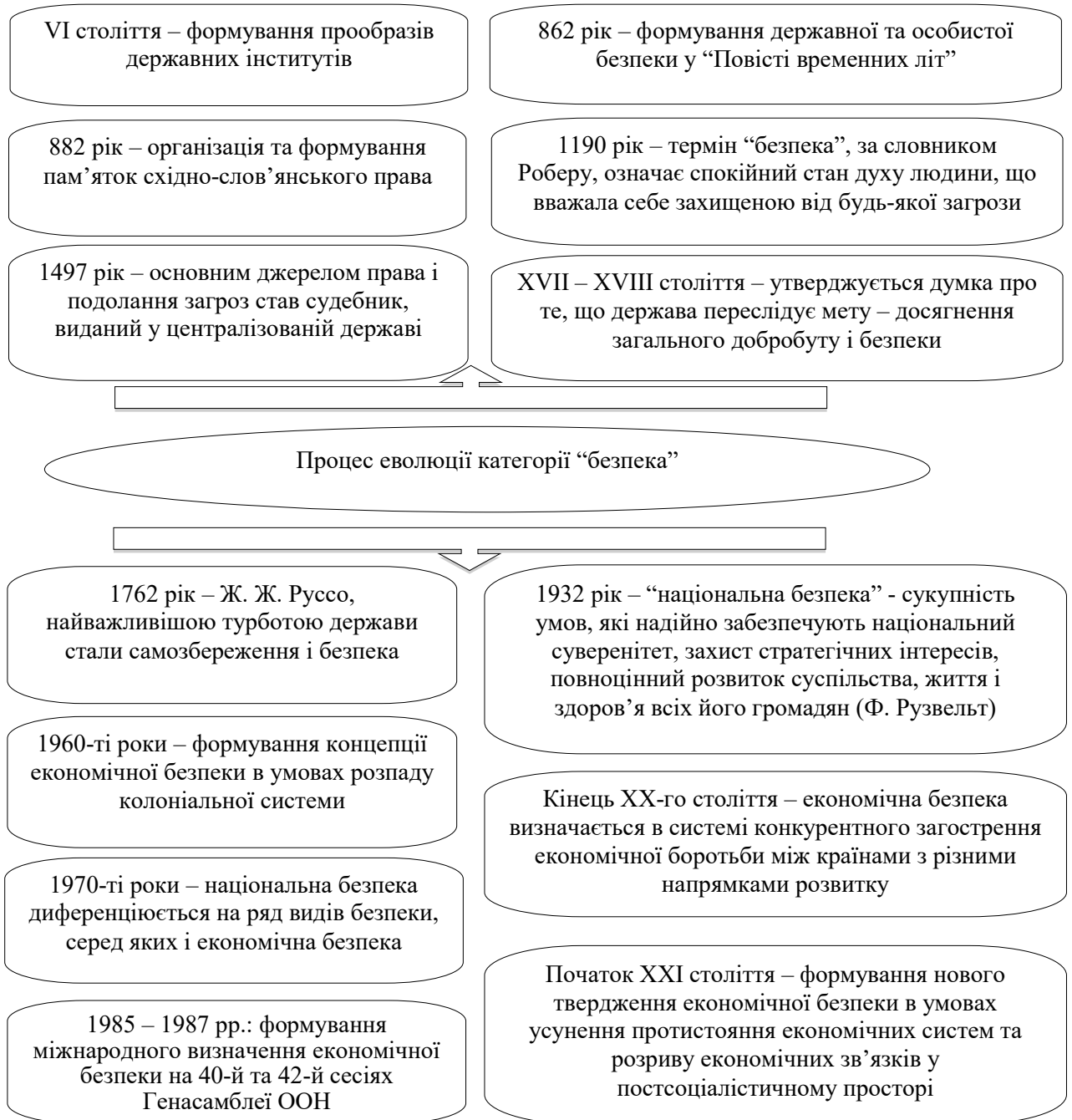

Рис. 1. Визначення та еволюція категорій “безпека” та “економічна безпека”*

* Розроблено автором

Зміст поняття економічної безпеки так само, як і безпеки, має багато визначень. В одному випадку безпека передбачає можливість запобігання збитків і втрат, в інших, – характеризує рівень захисту життєво важливих інтересів суспільства, ще в інших – підтримує сталий рівень розвитку економіки, спрямований на стійкий рівень безпеки, у тому числі й економічної. Стійкість та розвиток тісно пов’язані з економічною безпекою і становлять один з її компонентів.

Важливо, що стан економіки оцінюється шляхом визначення рівня забезпечення економічної безпеки. До таких критеріїв, на нашу думку, варто віднести:

- наявність внутрішніх та запозичених ресурсів (їх співвідношення) і можливість їх використання;
- удосконалення процесу використання факторів виробництва (праці, капіталу та природних ресурсів);
- зростання конкурентоспроможності економіки як у науково-технічному, так і у виробничому вимірах;
- забезпечення соціальної стабільності та рівня життя;
- рівновага економічного простору та його єдність;
- набуття економічного суверенітету, незалежності.

Система індикаторів економічної безпеки включає в себе такі показники як: рівень та якість життя, темпи інфляції, норма безробіття, економічне зростання, державний борг, інтеграція у світову економіку, стан валютних резервів, діяльність тіньової економіки, стан навколишнього середовища. Самі по собі індикатори не характеризують стан розвитку економіки в повному обсязі, тому варто для забезпечення характеристики економічної безпеки виділити їх порогові значення, а також визначити межі загроз. Основними компонентами, необхідними для характеристики економічної безпеки, є: визначення основних цілей економічного розвитку України та системи національних інтересів; зміцнення державного суверенітету; міжнародне становище України та її місце у світовій економіці; економічний суверенітет, територіальна цілісність держави.

Багатокомпонентність ускладнює визначення суті питання про зміст категорії “економічна безпека”. Сучасні теоретичні погляди на визначення та реалізацію економічної безпеки можна представити двома напрямками: через інтереси та через стійкість. Тобто, проблема полягає в тому, чи можна розкрити концепцію економічної безпеки в термінах “стійкості” так, щоб не втратити її змістовних елементів, які використовуються при її визначенні через “інтереси”. В сучасних умовах суспільного розвитку у багатьох країнах світу переосмислюються засади міжнародної та національної безпеки. Це пов’язано з посиленням динаміки процесів глобалізації економічних відносин, розвитком новітніх інформаційних технологій та ліній і мереж світових комунікацій, товарних і міграційних потоків.

Здійснена оцінка загроз економічній безпеці України під кутом зору порушення порогових значень її індикаторів дала можливість визначити, що, наприклад, протягом 2010-2016 рр. рівень економічної безпеки в Україні коливався, але мав тенденцію до зниження, навіть до критичного рівня. Про це свідчить більшість характеристик порушення стану та рівня економічної системи. За визначеним інтегральним показником рівня економічної безпеки у 2010-2016 рр. можемо дійти висновку, що він мав тенденцію до зростання у 2011 р. та незначного падіння у 2015 р.

Результативне значення цього показника підтверджує той факт, що рівень економічної безпеки у країні перебував у критичному стані, оскільки він не перевищував рівня 50 пунктів з наявністю тенденцій до подальшого зниження. Це обумовлює необхідність напрацювання нових шляхів виходу економічної системи зі

стадії кризи та деталізації і конкретизації показників, за якими можна було б установити рівень загроз економічній безпеці. У методології дослідженні економічної безпеки варто визначати й об'єкт небезпеки. Визначення загроз та аналіз їх факторів в узагальненому вигляді полягає в кількісній оцінці їх наявності, а також характеристиці сили і форми взаємного впливу.

З цією метою доцільно використовувати метод кореляційно-регресивного аналізу, у т.ч. для вимірювання міцності зв'язків показників за допомогою коефіцієнтів кореляції. При цьому виявляються зв'язки, різні за силою та за напрямом дії. До методологічного інструментарію, з використанням якого можна визначити ймовірність виникнення загрози та розмір шкоди у разі її реалізації, належать методи експертних оцінок, кількісного аналізу ризику, теорії ймовірності та нечіткої логіки.

У процесі здійснення економічної безпеки й механізми управління її розвитком необхідно запровадити постійний моніторинг індикаторів, їх оцінку для того, щоб отримати реальний інтегральний показник та розробити адекватні і своєчасні заходи, які будуть спроможні забезпечити належний рівень економічної безпеки в цілому та у розрізі окремих її складових. Перспективними напрямками досліджень можна вважати науково-практичні розробки методології та методики оцінки системи критеріїв та індикаторів, які дадуть можливість визначити поточний стан економічної безпеки, а також розробити прогноз її розвитку на перспективу.

Протягом останніх майже тридцяти років розвитку незалежної Української держави неодноразово з'являлися зовнішні загрози як для її економічної безпеки, так і територіальної цілісності. Нинішня ситуація в Україні підтверджує наявність загроз зі сторони Росії на Сході країни. Крім цього, має місце політичний тиск і посягання на територіальну цілісність з боку окремих європейських країн на заході. Однією з вагомих причин загострення внутрішніх і зовнішніх загроз стало значне падіння рівня економічної безпеки та зростання економічної залежності від інших країн.

Враховуючи існування зовнішніх загроз та воєнної агресії відносно України, варто розширити поняття економічної безпеки до теоретичного обґрунтування стану військово-економічної безпеки та шляхів її зміцнення на міжнародному й національному рівні. Через намагання деяких країн виокремити в окремі державні утворення цілі області нашої країни необхідно зміцнювати військово-економічну безпеку, забезпечити соціально-економічний розвиток прикордонних територій, обороноздатність країни та єдність народів, які її населяють. Сьогодні принцип непорушності післявоєнних кордонів знаходиться в небезпеці. Претензії на володіння територіями інших країн виявляють більш сильні з військово-економічної точки зору країни. Україна за рівнем могутності посідає тридцяте місце у світі. Цей фактор також виявляє причини втручання сусідніх країн, в тому числі країн Євросоюзу, у внутрішні справи України.

Військова загроза тісно пов'язана з економічною, оскільки масштаби накопичення капіталу виходять за межі однієї країни. Капітал стає інтернаціональним і прагне до світового панування шляхом економічного примусу та прямого військового втручання. Питання військово-економічної безпеки спонукає країни світу частину ВВП направляти не на соціально-економічний розвиток, а на

забезпечення обороноздатності країни та зміцнення військово-економічного потенціалу. Рівень і динаміку цих показників варто включити до показників-індикаторів, за якими можна буде визначити граничні значення військово-економічної безпеки.

В умовах воєнних дій величезні фінансові, організаційні, людські ресурси переадресовуються на захист суверенітету і територіальної цілісності держави. Практично, це виключає заходи, спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища населення. Крім того, зовнішня агресія обумовила виникнення нових, надзвичайно гострих проблем у соціальній сфері, які додалися до вже існуючих. Серед них – проблема вимушено переміщених осіб, які становлять 3% всього населення та занепад територій в зоні проведення військових операцій.

До фізичних втрат населення в зоні бойових дій додався міграційний рух за кордон. Україна зазнала наймасовішої внутрішньої міграції з 1986 р., часу аварії на Чорнобильській атомній станції. За даними Міністерства соціальної політики України, в березні 2018 р. в країні було зареєстровано близько 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Втрата робочих місць оцінюється в межах від 50% (для великих підприємств) до 80-90 % (для малих і середніх). Як наслідок, від 1,1 до 1,8 мільйона працездатних людей у Донецькій та Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів існування.

На 01.05.2018 р. у Донецькій та Луганській областях зафіксовано зруйнованими або пошкодженими інфраструктурні об'єкти: заклади освіти – 217; медичні установи – 45; культурні та спортивні споруди – 51; адміністративні будівлі – 81; об'єкти торгівельної інфраструктури – 14; промислові об'єкти – 132. Загальна вартість завданих збитків оцінюється приблизно у 4 млрд. 177 млн. грн. Більше, ніж 710 тис. людей залишились без даху над головою.

Зокрема, у Донецькій області зазнали пошкоджень або не підлягають відновленню 4740 житлових будинків, у Луганській – більше ніж 690. Загальна вартість відновлювальних робіт об'єктів житлової інфраструктури оцінюється майже в 1 млрд. 750 млн. грн. Різко знизилася ділова та економічна активність, згортає свою роботу малий бізнес, значна частина працездатного населення відмовляється від пошуку роботи. Це призвело до появи майже 2-х мільйонів людей економічно неактивного населення. Спостерігається зростання масштабів бідності внаслідок втрати основних джерел доходів.

Відомо, що у структурі сімейного доходу втрату заробітної плати не може навіть частково замінити дохід від інших видів робіт. Тому збільшення навантаження на державну систему соціальної підтримки вже призвело до ускладнень у фінансовому секторі економіки. Втрата основних доходів та майна, неможливість, навіть часткового їх заміщення власними силами змушує власників домогосподарств звертатися до державної системи соціальної підтримки. В умовах реформування останньої з метою посилення адресності, що передбачає зростання розміру виплат, неминучим стає значне збільшення фінансового навантаження на систему, оскільки разом з цим буде збільшуватися контингент учасників і розмір виплат. Тому в теоретичному та методологічному відношенні необхідно поглиблення досліджень щодо оцінки економічної безпеки з врахуванням фінансових проблем окупованих територій.

У другому розділі «**Держава в системі економічної безпеки**» здійснено оцінку місця і ролі держави у формуванні економічної безпеки та механізмів її здійснення; проаналізовано теорію і практику розвитку системи та механізмів державної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам; обґрунтовано сукупність критеріїв, показників і загроз економічній безпеці країни.

Беручи до уваги теоретичні дослідження і досвід господарської діяльності, можна стверджувати, що немає і не може бути ефективною соціально орієнтованою економіки, яка б, спираючись на умови сучасної конкурентної боротьби та зовнішнього економічного протекціонізму, функціонувала без активного впливу держави. Саме тому, що держава не завжди ефективно здійснювала свою роль у регулюванні економіки, спостерігаються економічні коливання та кризи.

Відновлення системної рівноваги та досягнення стабільно високого рівня безпеки відбувається при необхідному зовнішньому стабілізуючому впливові. Поряд з цим варто зауважити, що кожна система за своєю природою володіє механізмами самозахисту і самознищення. У розвинутій ринковій економіці мова йде про так звані вмонтовані, автоматичні стабілізатори, які кожного разу повертають економіку до рівноважного стану. Вмонтований стабілізатор – це будь-який захід чи інструмент, який має вплив на ВВП, економічне зростання та державний бюджет у період інфляції без необхідності прийняття певних спеціальних кроків з боку Уряду.

При цьому особливого значення набуває аналіз форм, методів та інструментів державного впливу на соціально-економічні процеси, взаємодії механізмів державного регулювання і саморегулювання ринку, побудова системи вмонтованих стабілізаторів, визначення місця держави в управлінні динамікою національного господарства з метою забезпечення економічної безпеки. Основне завдання держави полягає у приведенні власних функцій у повну відповідність з її економічним потенціалом, який дає можливість досягнути високого рівня економічної безпеки країни завдяки ефективній політиці уряду. Похідним важливим завданням, яке пов'язане з необхідністю підвищення дієздатності державних інститутів, є визначення та вирішення кола проблем, які забезпечать ефективну діяльність держави.

Стратегічна мета забезпечення економічної безпеки полягає у створенні прийнятних умов для життя і розвитку особи, соціально-економічної і військово-політичної стабільності суспільства та збереження цілісності держави, забезпеченні успішного протистояння впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. На даному етапі економічного розвитку дотримання економічної безпеки України забезпечується підтримкою незалежного рівня виробничого, науково-технічного потенціалу, недопущенням зниження рівня життя населення до граничних значень, що веде до соціальної напруги (рис. 2).

Головна мета економічної безпеки досягається через діяльність відповідних державних інститутів, громадянське суспільство. Запорукою успіху є створення сприятливих умов для ефективного функціонування економічної системи на кожному етапі її розвитку. Особливості та доцільність економічної діяльності визначають складну систему цілей економічної безпеки. Можна з упевненістю сказати, що механізми гарантування національної безпеки держави зазвичай містять

у собі діяльність урядових інституцій, націлених на проявлення та протидію загрозам економічної безпеки.

Рис. 2. Пріоритетні завдання держави по забезпеченню економічної безпеки*

* Розроблено автором

Разом з тим вони включають до свого складу заходи щодо розробки порубіжних значень індикаторів загроз й на цьому підґрунті здійснення на постійній основі аналітико-моніторингової роботи стосовно економічного стану та трендів соціально-економічних процесів, нагромадженого потенціалу викликів. Відтак, можна впевнено стверджувати, що гарантування економічної безпеки країни безпосередньо втілюється у життя через механізми її реалізації.

На різних етапах історичного розвитку вплив держави на економіку об'єктивно змінювався. В сучасних умовах відбувається активне становлення взаємопов'язаного світового господарства, що характеризується наявністю власних автономних механізмів: особливих схем глобального менеджменту транснаціональних компаній, новітніх фінансових технологій, зокрема, використання електронних мереж, телекомунікацій в режимі реального часу для переміщення високоліквідних ресурсів у глобальних масштабах. Однак використання переваг господарської глобалізації поряд з позитивними наслідками породжує низку істотних ризиків для національних економік, і тут державне

регулювання займає свій сегмент впливу. Для держави безпека економічного розвитку становить ключову складову політики.

При формуванні стратегії економічної безпеки повинні відстежуватися і оцінюватися як внутрішні, так і зовнішні загрози, здатні чинити дестабілізуючий вплив. Загалом, зміст загроз економічній безпеці полягає у тому, що це може бути об'єктивний процес економічного розвитку або цілеспрямовані дії різних суб'єктів (міжнародні політичні та економічні спільноти; іноземні держави, їх уряди, спецслужби, компанії та корпорації; організації, установи та окремі громадяни країни), які намагаються задовольнити власні інтереси, будь то максимізація економічних інтересів чи боротьба за політичну владу.

У структурі механізмів забезпечення економічної безпеки має бути наявність орієнтовного аналізу та виявлення тенденцій економічної безпеки, соціальної та економічної стабільності країни та її національних інтересів. Кількість індикаторів, за якими можна оцінити рівень економічної безпеки, не може бути великою. Проте не лише окремі показники, і навіть не їх короткотермінові зміни мають значення для економічної безпеки країни, а переважно, їх порогові значення.

Вони становлять собою якісні характеристики, що визначають межі між безпечними і небезпечними явищами в різних сферах економіки країни. Поріг показників економічної безпеки забезпечує кількісну визначеність для реалізації національних інтересів у різних сферах національної діяльності. Таким чином, найвищого рівня безпеки можна досягнути тоді, коли весь комплекс індикаторів економічної безпеки буде знаходитися в межах допустимих значень, а порогові значення одних показників будуть досягнуті без заподіяння шкоди іншим.

Аналіз стану та основних показників навколо індикативних та їх порогових значень засвідчив, що економіка України не вийшла з небезпечної зони для економічного розвитку та економічної безпеки. Продовжує зростати обсяг державного боргу у відсотках від ВВП. Основною причиною цього стали ліквідація багатьох сучасних виробництв і галузей, зростання експорту сировини замість готової продукції, масштабне збільшення протягом 2015-2017 рр. міграції працездатного населення. В Україні значно скоротилися інвестиційна та інноваційна діяльність, зросла корупція, особливо у вищих ешелонах влади при зростанні бідності серед 60%-70% населення.

Спостерігається поглиблення розриву між доходами 10% найбагатших та 10% малозабезпечених верств населення. На тлі цього з'явилися і позитивні зрушення – зниження рівня безробіття (через міграцію), зростання видобутку власного газу (але через офшори), зростання обсягів середньої зарплати (через значні розшарування), утримання у певних межах національної грошової одиниці (через щорічні вливання коштів емігрантами) тощо.

Проте на сьогодні все ще немає індикаторів економічної безпеки та їх порогових значень, які вказували б на процес стабілізації економіки і зростання рівня економічної безпеки. Для забезпечення економічної безпеки держави, виходячи з сучасних концепцій, найбільшої ваги набуває класифікація та поділ загроз на реальні та потенційні. Такий поділ здійснюється за ймовірністю, за рівнем ризику виникнення умов, за яких настає небезпека реалізації національних економічних інтересів.

Потенційна загроза може бути попереджена з метою недопущення її негативного впливу на реалізацію національних економічних інтересів, а реальна загроза потребує негайної реакції з боку влади, проведення конкретних заходів протидії загрозі задля мінімізації її деструктивного впливу на економічну безпеку держави та запобіганню її переростання у реальну небезпеку. Якщо відповідного реагування на реальні загрози економічній безпеці не відбувається, тоді вони протягом короткотермінового періоду здатні трансформуватися з потенційно небезпечних у небезпечні чи особливо небезпечні і можуть чинити деструктивний вплив на всю систему економічної безпеки держави.

Принципова складність аналізу української економіки полягає в тому, що в країні ніколи не вимірювалися межі економічного виживання. Абсолютно неясно, наприклад, що означає перевищення в умовах України окремих гранично допустимих рівнів: або країна вже знаходиться в умовах економічного краху, поки не відчуваючи його наслідків, або межі допустимого для України становлять ще невідомий для світу феномен. На сьогодні чимало загроз продовжують діяти, деякі з них нейтралізовані, але в той же час з'явилися нові.

Деякі загрози діють сумарно, а інші супроводжують одна одну. Так, у 2017 р. за індексом охорони прав власності Україна перебувала на 84-у місці, за рівнем аудиторських стандартів – на 77-у, за станом здоров'я банківської системи – на 79-у, по бізнес-етиці – на 78-у, а за поширеністю відмивання грошей через банки займала 81-у позицію. Усі ці показники оціночного походження, але саме вони і тягнуть нашу країну в загальному списку вниз.

Для оцінки стану економічної безпеки мають бути сформовані нові показники, індикатори з їх кількісною характеристикою, що дозволили б проводити упереджені дії по збереженню її належного рівня. Такими можуть бути індикатори-передвісники або сигнальні індикатори, які виступають інформаційним застереженням появи негативних змін в економіці. Джерелами їх встановлення є якісний аналіз, економетричне моделювання та непараметричні оцінки. Сигнальний підхід базується на аналізі поведінки індикаторів під час звичайного, передкризового й кризового періодів.

Державне регулювання економіки має свої особливості в умовах різних економічних систем, але за будь-яких умов держава має забезпечити належний рівень функціонування ринкової економіки. В умовах кризових коливань в економіці держава має врахувати і методологічні особливості даного періоду, зокрема, врахувати досвід використання порівняльного аналізу порогових значень для розвинених і слаборозвинених країн та порогові значення для різних історичних періодів тощо. Можна відстежити динаміку індикаторів, які сигналізують за їх пороговими значеннями про ефективність промислового виробництва (табл. 1). Згідно з наведеними даними, по 17 з 22 індикаторів економіка України переступила критичний, гранично допустимий, рівень. Останнім часом спостерігається активізація зовнішніх суб'єктів здійснювати вплив на внутрішню політику України, обмежити її суб'єктність (економічний суверенітет).

Основні індикатори виробничої безпеки України та їх динаміка*

Індикатори виробничої безпеки	Порогові значення	Роки				
		2013	2014	2015	2016	2017
Частка у промисловому виробництві переробної промисловості, (%)	не менше 70	61,8	63,3	64,1	60,8	62,1
Частка у промисловому виробництві машинобудування, (%)	не менше 20	8,6	7,1	6,5	6,1	6,4
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, (%)	не менше 5	3,0	1,6	0,9	4,2	8,9
Рівень зношення основних засобів промисловості, (%)	не більше 35	56,9	60,3	76,9	58,1	58,9

* Складено автором

Відбувається політичний тиск і пряма агресія з боку Росії; є велика залежність від постачань енергоносіїв, на які зберігаються високі ціни, а також неготовність влади активно протистояти такому тиску; приєднання України до економічних союзів з асиметрично неповноцінним співвідношенням прав і зобов'язань. Оскільки країна в багатьох аспектах не включена у світову систему, зокрема, не має розвиненого фондового ринку, була надія, що вона менше відчуватиме вплив світових криз. Але, всупереч цьому, криза торкнулася України найбільше. Відкриваючи кордони дешевому імпорту, було знищено багато власних галузей.

Серед сукупності факторів, що формують економічну безпеку країни, чільне місце посідають соціальні. Водночас, соціальні фактори залежать від стартового капіталу при входженні молодого людини у самостійне життя, рівня освіти, здоров'я, знань і навичок тощо. Диференціація населення за доходами в науковому середовищі визначається за певною кількістю показників. Зокрема, обмеження соціальних гарантій сприяє послабленню довіри населення до держави. Велика і глибока маргіналізація суспільства, яке знаходиться під посиленням соціальним пресом, може становити джерело масштабних соціальних конфліктів та негативно впливати на економічну безпеку.

У третьому розділі «**Інституційне забезпечення системи економічної безпеки**» виявлено інституційну сутність та інтерпретацію економічної безпеки; обґрунтовано економічну безпеку як інституційну систему; визначено інституційні індикатори економічної безпеки.

Економічна безпека, як і будь-яка складова суспільної життєдіяльності, передбачає функціонування сукупності інститутів. Інститути визначаються як: стан організованої спільності, організаційна форма об'єднання людей в особливе співтовариство, на основі колективної волі і способів життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель об'єднання людей, що формується з приводу влади і впливу, що підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і опирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми; по-третє, реалізація та відтворення моделей спілкування у структурі сукупної практики і політичної активності окремих осіб та груп, людського суспільства в цілому.

Отже, інститути становлять важливий чинник економічного зростання. Проте їх діяльність може вести до різних економічних результатів. Так, відсутність

оптимальної економічної системи зумовлює її подальший регрес. Разом із запереченнями логічного характеру можна надати і деякі практичні заперечення, які ґрунтуються на зіставленні характеру дій і результатів роботи різних економічних систем та інститутів.

Згідно інституційних теорій, суть економічної безпеки означає такий стан економіки та інститутів влади, при яких забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально спрямований розвиток країни в цілому, достатній оборонний потенціал навіть при найбільш несприятливих умовах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів. Отже, економічна безпека - це не лише захищеність національних економічних інтересів, а й готовність та здатність інститутів влади створювати механізми розвитку вітчизняної економіки, підтримка соціально-політичної стабільності суспільства загалом.

Як складові економічного порядку, інститути персоніфікують економічні відносини та спрямовують їх діяльність на досягнення цілей, реалізацію потреб та інтересів. Інституційна підтримка управління національною економікою як системою зосереджена на забезпеченні економічної безпеки та є однією з ключових переваг збалансованого розвитку. Економічна безпека як всеосяжна категорія отримала широке пояснення: вона запобігає порушенням коефіцієнтів відтворення та дисбалансу у взаємозв'язку між різними компонентами системи на тлі збалансованого розвитку, забезпечуючи стабільність економічної системи та покращуючи внутрішнє і зовнішнє навантаження (рис. 3). Отже, економічна безпека виступає як цілісна інституційна система, яка формує існуючі, модернізовані та новостворені інститути, які діють не лише в рамках окремої держави, а й здійснюють вплив на міжнародні відносини.

Таким чином, економічна безпека національної економіки підтримується всіма органами, службами держави та стимулює сталий розвиток, а також формує єдність національних, корпоративних і особистих інтересів. Для підтримки належного рівня системи безпеки національної економіки важливо формувати пріоритети її розвитку.

Взаємозв'язок інституційного середовища, наявності загроз та стану економічної безпеки свідчать про правомірність виокремлення інституційної складової у її структурі. За умови подальшого аналізу інституційних факторів економічної безпеки може стати значно точнішою й розгорнутішою характеристика інституційної складової, розробка методів її оцінки, визначення індикаторів, індексів, порогових значень рівня. Оскільки показники-індикатори системи економічної безпеки держави мають різні одиниці вимірювання, то адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи шляхом нормалізації цих показників. Приведення індикаторів, різних за типами (стимулятори, дестимулятори, змішаний тип), до інформаційної односпрямованості та розмірності тлумачень характеристичних значень здійснюється шляхом індексування (табл. 2).

Отже, розрахунок рівня економічної безпеки характеризується сукупністю показників, тому при його оцінці та діагностиці необхідно визначити діапазон цих показників та їх характерні значення. Згідно світового досвіду, цю проблему можна вирішити шляхом експертної оцінки. Однак через динамічний характер економічної системи необхідно періодично коригувати перелік вибраних показників, їх

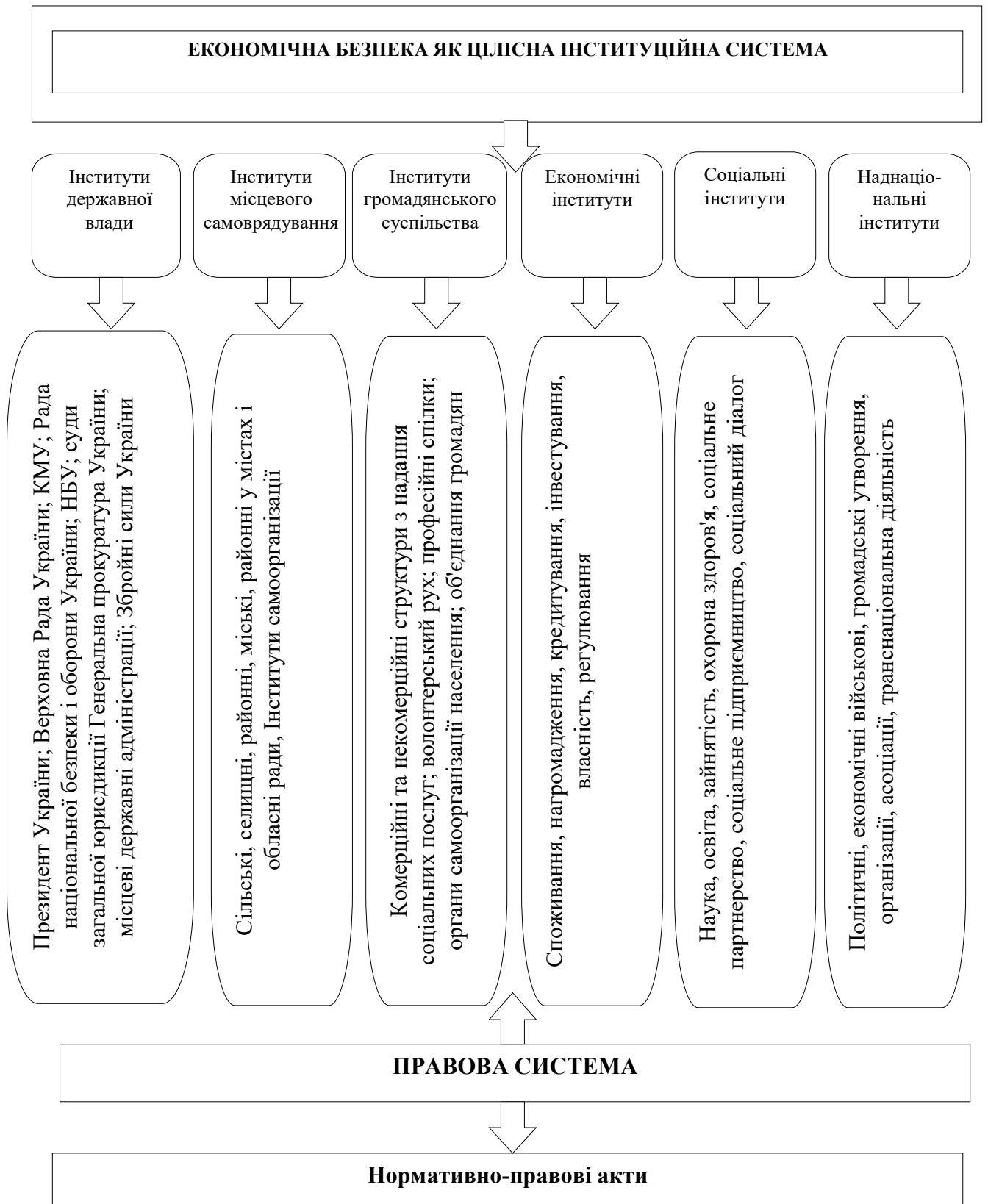

Рис. 3. Інститути економічної безпеки*

* Складено автором

оптимальні порогові та граничні значення, щоб вирахувати найбільшу загрозу економічній безпеці.

Таблиця 2

Визначення вагових коефіцієнтів окремих складових економічної безпеки України у її інтегральному індикаторі*

№ з/п	Субіндекси економічної безпеки	Значення вагового коефіцієнта
1	Виробнича безпека	0,1218
2	Демографічна безпека	0,0913
3	Енергетична безпека	0,1148
4	Зовнішньоекономічна безпека	0,1095
5	Інвестиційно-інноваційна безпека	0,1089
6	Макроекономічна безпека	0,1224
7	Продовольча безпека	0,1007
8	Соціальна безпека	0,1013
9	Фінансова безпека	0,1294

* Складено автором

Слід зазначити, що впровадження ринкових відносин в Україні розпочалося без розробки стратегії державного регулювання соціальних процесів, що вкрай негативно позначилося на забезпеченні економічної безпеки. Наразі, соціальна функція визначає здатність національної економіки забезпечувати взаємну реалізацію інтересів господарюючих суб'єктів і соціальних груп, а також можливість якнайповнішого задоволення різноманітних потреб усіх членів суспільства. Реалізація цієї функції сприяє формуванню високої якості життя населення і гарантує дотримання соціально-економічних прав і свобод громадян.

Варто формувати інституційні засади удосконалення системи забезпечення економічної безпеки держави. Створення цілісної інституційної системи економічної безпеки вимагає вироблення єдиної політики шляхом удосконалення кожної з підсистем: прийняття рішень – через сукупність інституційно-правових принципів розподілу повноважень суб'єктів різних рівнів системи, інформаційної – через створення інституцій здійснення моніторингу державної політики у сфері економічної безпеки, мотиваційної – через формування правил і механізмів реалізації рішень, контроль за їх дотриманням та виконанням.

У четвертому розділі «**Неформальна економіка як загроза економічній безпеці**» обґрунтовано сутність, сегментацію та процеси розвитку неформальної економіки; здійснено визначення деструктивних інститутів та механізмів неформальної економіки; обґрунтовано уявлення про економічний суверенітет країни як ключовий чинник забезпечення економічної безпеки.

До поняття неформальної економіки належать усі види діяльності, що не документуються і не обліковуються офіційними органами влади. Причиною і, водночас, наслідком існування неформальної економіки виступає низький життєвий рівень населення та бідність, оскільки бідні громадяни зацікавлені в отриманні хоч якихось доходів, при цьому законність способу отримання відходить на другий план перед необхідністю виживання. Люди з окремих соціальних груп можуть не мати шансів на легальне працевлаштування. Позитивною рисою зайнятості у

неформальному секторі виступає те, що вона допомагає частині населення вийти зі скрутного стану безробіття й бідності та забезпечити собі певний рівень життя.

Разом з тим, неформальна зайнятість приховує в собі багато негативних рис. Серед основних її небезпек можна назвати відсутність нормальних умов і режиму праці, що проявляється у переважанні ручної, низькокваліфікованої праці, використанні примітивних знарядь праці, відсутності сталих робочих місць, переважанні жіночої та дитячої праці, зайнятості незаможних верств населення (безробітних, переселенців, біженців, підлітків, пенсіонерів).

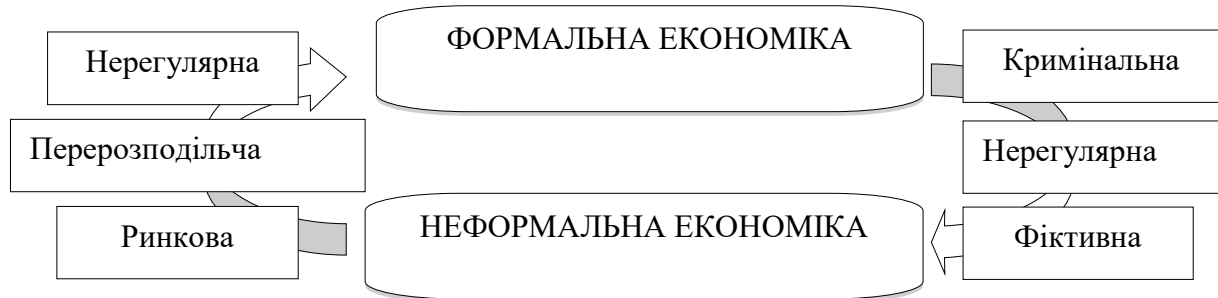

Рис. 4. Розподіл секторів економіки*

* Розроблено автором

Таким чином, неформальна економіка, крім очевидних економічних загроз, виступає джерелом додаткової зайнятості населення. Однак, її сучасні масштаби загрозливі для національного та інноваційно-спрямованого економічного розвитку та формування засад економіки знань. Підвищення рівня неформальної зайнятості не є наслідком випередження темпів приросту робочої сили щодо темпів економічного зростання. Те, що зазначене явище відбувається на тлі процесів скорочення трудових ресурсів, лише підкреслює глибину кризових явищ в економіці України.

Що стосується місця локалізації, то сільське населення більше залучене до неформальної зайнятості й самозайнятості – 54,1%, оскільки в сільській місцевості функціонують фермерські та домашні господарства. З огляду на розвиток структури ринку праці та вакансій у формальній економіці, кількість міського населення, яке бере участь у неформальному секторі, становить 45,9%. У міських поселеннях 75% працівників працює по найму, тоді як у сільських поселеннях все навпаки – більшість неформальних робочих місць займають безробітні (73%).

Серед видів економічної діяльності неформальна зайнятість характерна для сільського, лісового господарства та рибальства(42,1%); будівництва (16,1%); гуртової й роздрібною торгівлі, обслуговування автомобілів та мотоциклів (19,6%), що разом становить 77,8% та збільшилось на 0,6% порівняно з 2016 роком. Водночас, під кутом зору масштабів неформальної зайнятості, високий ступінь її диференціації в різних регіонах нашої країни вимагає особливої уваги. У 2016 та 2017 роках рівень неформальної зайнятості був найвищим у західному регіоні, а рівень неформальної зайнятості у 13 регіонах був вищим за середній по країні.

Дані, наведені в табл. 3, засвідчують, в яких саме галузях національного господарства має місце найнижча оцінка вартості робочої сили, де заробітна плата удвічі, а то і втричі нижча за середню по країні та зростає неформальна зайнятість.

На нашу думку, дещо заниженими є подані показники неформальної трудової участі населення у торгівлі та будівництві.

Таблиця 3

Неформально зайняте населення України за видами економічної діяльності у 2017-2018 рр.*

	2017 р.	2018 р.
Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років - усього, тис. осіб	3961,2	3695,6
у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку:		
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	40,8	42,1
Промисловість	6,1	5,6
Будівництво	15,5	16,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	20,9	19,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,5	3,3
Тимчасове розміщення й організація пунктів харчування	2,6	2,4
Інші види економічної діяльності	10,6	10,9

* Розраховано за даними Державної служби статистики України, 2019 р.

Дифузія неформальної зайнятості та її гальмуючий зміст спровоковані інституціональними недоліками, військово-політичною кризою. Неформальний сектор економіки бере на себе ті функції, які держава з тих чи інших причин не здатна виконувати в повному обсязі самостійно. Але своїм існуванням цей сектор применшує вагу держави, чим руйнує її імідж в очах громадян. У людей виникає відчуття незахищеності з боку держави. Тому неформальний сектор економіки має як суто економічні, так і політико-правові та соціальні наслідки.

Серед основних причин існування неформальної економіки в Україні можна виділити кризу системи управління, дисбаланс між розвитком продуктивних сил та виробничими відносинами, великий розрив між багатими і бідними прошарками населення, відсутність середнього класу як стабілізуючого фактору в суспільстві. Також це високі податки й нерівномірний їх розподіл, надмірне регулювання підприємницької діяльності, недосконалість законодавства, висока вартість кредитів, недостатня ефективність управління державним майном, низька підприємницька культура, високий рівень корупції та відсутність науково-обґрунтованої й ефективної при практичному застосуванні стратегії й тактики формалізації економіки країни.

Неформальна зайнятість, будучи практично не контрольованою державними і громадськими інститутами, може нести небезпеку для збереження та розвитку культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя. Вона сприяє корупції і тіньовій економіці. Корупція як соціально-правове явище становить загрозу економічній безпеці, деформує та обмежує життєво важливі інтереси особистості, держави і суспільства в цілому.

Корупційні процеси проникли у всі сфери суспільного життя і вразили їх. Корупція веде до зниження ефективності функціонування держави, протидіє державним інтересам у різних сферах суспільної діяльності, а також створює пряму загрозу безпеці громадян, держави і суспільства. Правова база та суспільно-

економічні відносини сьогодні неефективно впливають на процеси боротьби з корупцією, оскільки вони недостатньо забезпечені науково обґрунтованими висновками щодо історичного походження цих явищ.

Найвагомішими причинами зростання тіньової економіки, на наш погляд, є економічні прорахунки влади, які створюють підґрунтя для поширення цього сектору. До економічних причин можна віднести зменшення збору податків, порушення конкуренції, деформацію структури економіки, зростання інвестиційних ризиків, деградацію науково-технічного розвитку, зростання затрат на посилення безпеки та охорону, зниження ефективності макроекономічної політики тощо.

Швидке зростання тіньової активності в Україні ймовірно обумовлене фіскальною політикою держави, коли підприємства прагнуть уникнути сплати податків через надмірно високі ставки. Бізнес також має серйозні підстави сумніватися у здатності держави ефективно використовувати податкові надходження для суспільного перерозподілу. Додатковим мотивом виступає амбівалентне прагнення знизити витрати й максимізувати прибуток в умовах економічної кризи, а відхід у тіньовий сектор полегшується недовістю законодавства і корумпованістю державного апарату (рис. 5).

Рис. 5. Рівень тіньової економіки України відносно ВВП*

*Складено за даними Державної служби статистики України, 2019 р

Для подолання надмірної тінізації економіки України варто зробити легальні умови ведення бізнесу конкурентними з тіньовими, акцентувавши увагу на перегляді ставок податків. Необхідно розробити та реалізувати низку заходів протидії або детінізації. Вони мають бути направлені на легалізацію капіталу, утвердження демократизації економіки і суспільства в цілому, розвиток антимонопольного законодавства, деолігархізацію, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на рівні малих і середніх підприємств, скорочення неформального сектору.

Наразі, безпекові засади розвитку держави формує економічний суверенітет. В умовах глобалізації питання суверенітету ставиться під новим кутом зору, з позиції його свідомого обмеження. З іншого боку, дієвою виступає ідея збереження суверенітету в умовах інтеграції. З'являється необхідність у збереженні економічного суверенітету в нових умовах світогосподарських відносин. На наш погляд, головне в понятті “економічний суверенітет” – можливість самостійно приймати важливі рішення, насамперед, у фінансовій, банківській і валютній сферах. Економічний суверенітет становить основу, матеріальне забезпечення суверенітету державного.

Політика держави по дотриманню економічного суверенітету і забезпеченню економічної безпеки має бути спрямованою на обмеження впливу негативних економічних процесів та використання ринкових важелів саморегулювання економіки. Саме на цьому етапі важливими виявляються комплексні інституційні перетворення, які сприяють, з одного боку, ефективному функціонуванню ринкових механізмів, а з іншого, – зміцненню державного й економічного суверенітету.

У п'ятому розділі «Соціальний вимір економічної безпеки України» здійснено оцінку соціальних загроз економічної безпеки в умовах трансформацій; визначено соціальні індикатори економічної безпеки; обґрунтовано механізми попередження та нівелювання соціальних загроз економічної безпеки України.

Масштабні зміни економічних умов і соціальної структури в результаті глибоких політичних трансформацій, що відбулися в останні десятиріччя в Україні, зумовили необхідність адаптації великих соціальних груп до нових економічних умов. Процеси трансформації соціальної політики призвели до суперечливих змін у державі, економіці і громадянському суспільстві. Тому її метою на сучасному етапі має бути формування стабільного і високорозвиненого суспільства, в якому не можуть поєднуватися бідність і необмежене зростання багатства, посилюватися соціальні контрасти. У суспільстві має бути досягнуті прийнятний рівень і якість життя, створені умови для розвитку людського потенціалу.

Для забезпечення соціальної безпеки, створення умов для реалізації соціального потенціалу необхідно розвивати відносини соціального партнерства, соціального діалогу, тобто, утверджувати в суспільстві соціальному злагоді і громадянський мир. Має бути рівний доступ громадян до ресурсів, суспільного продукту. Водночас, державі слід враховувати інтереси різних соціальних груп незалежно від їх національного, соціального походження та віросповідання. Соціальна безпека передбачає встановлення рівня відповідності соціально-економічних процесів критеріям реалізації національних інтересів у соціальній сфері та запобіганню можливих економічних загроз державі.

Проблеми соціального захисту досить актуальні як для країн з перехідною економікою, так і для європейських країн з усталеною економікою. За даними європейської статистичної служби “Євростат”, у 2011 р. чверть жителів Європейського Союзу знаходилася за межею бідності. В одних були матеріальні труднощі, в інших – дуже низька інтенсивність праці. У країнах пострадянського простору бідність населення спричиняє у т.ч. відтік капіталів. У деяких з них він багаторазово перевищує поточний рівень бюджетів та інших фінансових зобов'язань. З 1990-го по 2010 р. у трійці лідерів за даним показником знаходилися Росія – \$798 млрд., Україна – \$167 млрд. і Казахстан – €138 млрд. За 2015-2017 рр.

його обсяг для України склав \$661 млрд., тобто відтік капіталу збільшився майже у 4 рази.

Значну соціальну й економічну загрозу становить різке посилення диференціації у прибутках різних груп населення. Світовою практикою доведено, якщо співвідношення у прибутках 10% найбільш і 10% найменш забезпечених груп перевищує показник 1:8, то суспільство вступає в зону нестабільності. На сучасному етапі посилення соціальної диференціації зумовлено низькою часткою вартості робочої сили в структурі собівартості продукції і послуг; деформаціями в структурі споживання та накопичення та ін. Через пандемію закривається дрібний і середній бізнес, багато людей втратили місце роботи.

До цього слід додати зростання смертності населення України і падіння народжуваності. На початку 2010 р. основні верстви населення ранжувалися за рівнем прибутків по шести позиціях: супербагаті, доларові мільйонери і мільярдери – 0,001%; багаті і дуже багаті – 1%; спроможні (високо забезпечені) – 3%; середньо забезпечені – 16%; малозабезпечені – 21%; бідні – 59% (у тому числі “соціальне дно” – 15%). Проте на кінець 2017 р. таке розшарування населення практично подвоїлося і багаті навіть в умовах війни стали в рази багатшими, а життя бідних стало гіршим.

Упродовж останніх років ситуація в соціальній сфері стала досить нестабільною, оскільки, з одного боку, відсутні економічні можливості для реалізації системи соціального захисту, а з іншого – у країні не створено механізму реалізації і захисту інтересів громадян, а й ця нестабільність посилюється. Зокрема, дерегуляція продовольчого ринку сприяла нерегульованому зростанню цін, інфляції, а криза соціальної сфери переросла у чинник гальмування розвитку країни, у внутрішню загрозу її економічній безпеці. Впродовж 2009-2018 рр. спостерігалось випереджаюче зростання номінальної заробітної плати порівняно з рівнем мінімальної заробітної плати, але якщо врахувати рівень інфляції та ціни на окремі види товарів короткотермінового вжитку, то таке зростання нівелюється взагалі.

Забезпечення соціальної безпеки у складних економічних умовах (зростання зовнішнього боргу, пенсійного та страхового фондів, дефіцит бюджету тощо) – одне із провідних завдань національної соціальної політики України, одного із визначальних факторів її розвитку. Формування механізмів підтримки життєдіяльності та економічного розвитку кризових регіонів, запровадження тарифної політики, яка б забезпечувала єдність господарського простору країни – найважливіший напрям забезпечення економічної безпеки країни. Важливим пріоритетом соціальної сфери для зміцнення економічної безпеки є виконання соціальних гарантій на основі державної підтримки, розвитку механізмів колективної відповідальності і демократичного ухвалення рішень, соціального партнерства.

Рис. 6. Механізми та інструменти забезпечення соціальної й економічної безпеки*

* Розроблено автором

Під соціальним механізмом у даному випадку розуміється стійка система взаємодій соціальних суб'єктів різних типів і рівнів, кінцевим результатом яких слугує задоволення певних суспільних потреб. Функціонування соціального механізму регулюється, з одного боку, відповідними суспільними інститутами, а з іншого, – соціальним статусом і культурними особливостями суб'єктів: органів управління, організацій, груп, індивідів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі отримано нове вирішення складної наукової проблеми щодо розробки теоретико-методологічних і практичних засад вирішення соціальних проблем економічної безпеки України в процесі євроінтеграції. Це дозволяє зробити наступні висновки теоретичного, методологічного та прикладного характеру:

1. Економічна безпека становить складну систему, сформовану на основі державних інтересів у даній сфері. За нинішніх умов, з низьким рівнем або відсутністю економічного зростання, еміграцією висококваліфікованої робочої сили, демографічною депопуляцією потреба забезпечення економічної безпеки істотно зростає. Таким чином, економічна безпека посідає провідне місце в системі національної безпеки, оскільки вона є базовою для будь-яких інших її напрямів, проявів та відгалужень. Саме тому важливими є теоретичні засади контентного наповнення даного поняття, теорії і практики формування, ефективного реалізації механізмів гарантування на будь-якому суб'єктному рівні організації та управління. З урахуванням особливої актуальності проблематики економічної безпеки та спроб забезпечити її регулювання на нинішньому етапі розвитку України важливо визначити її чіткі пріоритети для стабілізації економіки і соціально-культурної сфери.

2. Через збереження кризових явищ економічного розвитку у глобальному та національному вимірі виникла потреба у напрацюванні узагальнених методологічних підходів до вибору індикаторів як макроекономічної, так і інших складових економічної безпеки та їхніх характеристичних значень. Вони повинні базуватися на таких методологічних принципах, як: відповідності національним інтересам країни в макроекономічній сфері; виявлення факторів, що загрожують цим інтересам; відповідності міжнародним стандартам з метою співставлення результатів аналізу; репрезентативності, інформаційної доступності та достовірності; економічності та простоті розрахунків.

3. При визначенні елементів та механізмів реалізації військового складника економічної безпеки доцільно окреслювати її складові залежно від стану науково-технічного потенціалу, національного господарства, наявності інформаційних ресурсів або можливостей інфраструктури країни, враховуючи макроекономічні показники. Варто зосереджуватись на техніко-виробничих можливостях оборонно-промислового комплексу, враховуючи економічні ефекти від фінансування його діяльності при формуванні стратегії воєнно-економічного розвитку держави задля коректного і реалістичного оборонного планування. Геополітичні зміни у світі, зміни форм та способів вирішення міжнародних проблем та конфліктів, перехід від вирішення воєнних протиріч між державами невійськовими засобами до зміцнення тенденцій силового вирішення конфліктів обумовлюють необхідність зміни підходів керівництва держави щодо рівня обороноздатності країни в умовах викликів ХХІ століття.

4. Основним пріоритетом функціонування Української держави є забезпечення її національної, економічної та соціальної безпеки. Поступальний розвиток держави неможливий без системного розв'язання завдань з гарантування економічної безпеки на всіх щаблях її утворення. Виходячи з принципу емерджентності системи гарантування економічної безпеки, нижчий її рівень детермінує зміцнення рівня більш високого щаблю. Це переконує у необхідності щільного зв'язку між рівнями та складовими системи гарантування економічної безпеки, в сукупності заходів, спрямованих на досягнення її стійкості та покращення індикаторів і показників. За таких умов утворюється певна синергія або додатковий ефект як з позитивними, так і з негативними наслідками. Тому держава має докладати багато зусиль з виявлення і подолання безпекових загроз. Дані механізми розробляються і втілюються у практику через програми соціально-економічного розвитку країни та регіонів. Також йдеться про функціональне вдосконалення самої держави у цій сфері, формування державних органів, які б відповідали вимогам часу.

5. Економічна безпека є складним, системним, багаторівневим явищем, на стан якого впливають зовнішні і внутрішні загрози. Здебільшого, вони супроводжують виникнення й реалізацію загроз у соціальній і політичній сферах, у сфері виконання державних функцій тощо. Заподіяння шкоди в економічній сфері виступає, передусім, засобом досягнення інших цілей. Економічні загрози також пов'язані з розпалюванням міжнародної, міжконфесійної та іншої ворожнечі, дискредитацією правоохоронної системи й органів державної влади загалом, заподіянням шкоди честі, гідності та діловій репутації фізичних осіб, у тому числі

публічних, з формуванням “образу корупціонера”, “нечесного підприємця”. В умовах зростання бідності та значної диференціації населення у рівні доходів свідомо і підсвідомо формується думка про незаконне збагачення з метою нав’язати власну систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільно-економічної та державної діяльності. Тому уряд має створити ефективну систему управління економічною безпекою на засадах протидії та попередження загроз.

6. Для країн з низьким і середнім рівнем розвитку, в їх числі і для України, вкрай важливі суверенність держави та можливість управляти і здійснювати контроль за національними ресурсами. Для країн з високою інноваційною економікою ці моменти перестають відігравати ту ключову роль, яку вони відіграють для інших. Технологічний чинник переводить питання суверенності, економічної безпеки в абсолютно іншу якість. Інновації в економіці забезпечують особливий вид захисту національних інтересів, який у поєднанні з валютно-курсовою політикою створює таке економічне середовище, в якому широка зовнішньоекономічна експансія нерезидентів стає обмеженою або навіть неможливою. Вони просто не в змозі витримувати конкуренцію.

7. Україна опинилася у вирі світової фінансової кризи, а зростання цін на енергоносії, внутрішніх цін на продукти харчування, ліки тощо довершили загострення соціально-економічної ситуації. Інституційне середовище, яке мало б створювати стійку основу для економічного зростання, сьогодні знаходиться на етапі формування. Українські інститути, як економічні, так і політичні, неспроможні повноцінно коригувати наслідки економічної кризи та внутрішні загрози економічній безпеці. На сучасному етапі стан економічного розвитку Україна потребує докорінної зміни орієнтирів, оскільки при консервації існуючого інституційного середовища може посісти периферійне місце в європейському розвитку. Без зміни інституційного середовища, способу мислення громадян подальший поступальний розвиток неможливий. На часі зміни інституційного будівництва.

8. Економічна безпека виступає як цілісна інституційна система, яка формує існуючі, модернізовані та новостворені інститути, які діють не лише в рамках окремої держави, а й здійснюють вплив на міжнародні відносини. Економічна безпека національної економіки підтримується всіма органами, службами держави та стимулює сталий розвиток, а також формує єдність національних, корпоративних і особистих інтересів. Для підтримки належного рівня системи безпеки національної економіки важливо формувати пріоритети її розвитку, використовувати вмонтовані стабілізатори й сигнальні індикатори.

9. Аналіз головних елементів системи економічної безпеки країни та її функціональний аналіз дозволяють зробити висновок про те, що саме держава виступає головним суб’єктом у механізмі забезпечення економічної безпеки. Одним з найважливіших елементів державної системи, що забезпечує прокладання оптимального шляху до економічного прогресу, виявляється сукупність відповідних інститутів держави, яка відстоює у рамках компетенції національно-державні економічні інтереси як усередині країни, так і за її межами. Дотримання належного рівня економічної безпеки можливе лише за умови міцних інституціонально-

правових засад економічної безпеки, а дотримання їх виявляється найважливішим чинником та умовою при формуванні механізму забезпечення національної економічної безпеки.

10. Неформальна економіка формувалася історично протягом віків і набула поширення як загальна модель господарювання, яка регулюється неформальними інститутами. Для більш глибокого дослідження цього явища необхідно провести комплексний аналіз причин збереження неформальної зайнятості та її відтворення як підсистеми ринкового господарства. Причина міцності неформального сектора економіки пов'язана також із суперечливою природою людини. Адже справа в тому, що людині властиве прагнення отримати більше, ніж витрачено при цьому зусиль. Подібний раціоналізм за відсутності або слабкості обмежувачів спонукає людину до неформальної зайнятості. Якщо державна політика буде ґрунтуватися на переконанні, що єдиною реальною економікою є така економіка, яку можливо обрахувати, тобто формалізована економіка, така політика є недалекоглядною та залишатиметься вразливою для помилкових рішень, причому ступінь такої вразливості зростатиме, бо органічною складовою економіки будь-якого суспільства є “неформалізована” економіка, тобто система різного роду неформальної взаємодії економічних суб'єктів, які базуються на неформальних відносинах та особистісних стосунках і цим змінюють офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків.

11. Поширення тіньової економіки забезпечило відсутність належного контролю над тіньовою активністю з боку держави, що й призвело не лише до її поширення, але й формування цілісної системи – самостійної економіки. Для подолання надмірної тінізації економіки України варто зробити легальні умови ведення бізнесу конкурентними з тіньовими, акцентувавши увагу на перегляді ставок податків. Для подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, помітного зменшення його рівня, необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо протидії тінізації. Реалізація розроблених заходів щодо подальшої детінізації економіки сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави.

12. Економічний суверенітет означає можливість держави і корпорацій країни проводити незалежну економічну політику, яка передбачає енергетичну, товарну і технологічну незалежність країни як в добу розвитку, так і період кризи. Стосовно економічного суверенітету політика держави повинна відповідати таким вимогам, а саме: внутрішня ліквідність власної економіки (у нинішній ситуації – це диверсифікація залежності державного бюджету від експортних грошей); незалежність українських приватних корпорацій від дешевих енергоносіїв і наявність у них стратегій зовнішньоекономічної експансії; чисельність українського середнього класу та його можливість вистояти в період кризи. Проте ці вимоги не були дотримані українськими політиками, що й зумовило реальні загрози економічному суверенітету країни.

13. В українському суспільстві основними соціальними ризиками (загрозами) економічній безпеці є бідність (відносна та абсолютна); майнова диференціація суспільства; соціальна нерівність; відчуженість значної кількості громадян від суспільного життя, звуження їх доступу до освіти, медицини і культури; низький рівень охоплення бідного населення соціальною підтримкою. Усього 56,8% бідних (згідно з критерієм прожиткового мінімуму) одержують який-небудь вид соціальної підтримки; спостерігається недостатня адресність при наданні соціальної підтримки. Тому перспективним є розвиток т.з. цифрової держави, коли матеріальну допомогу регулюють спеціальні цифрові програми й інші технології без упередженості, корупції і абсолютно прозорі.

14. Зростання негативних проявів в соціальній сфері веде до зниження інтелектуального і продуктивного потенціалу України, скорочення кількості населення, виснаження основних джерел духовного та економічного розвитку, що може призвести до втрати демократичних завоювань. Наслідками глибокої соціальної кризи є значне скорочення народжуваності і середньої тривалості життя, деформація демографічного і соціального складу населення, нівелювання трудових ресурсів як основи розвитку виробництва, послаблення ролі сім'ї, зниження духовного, морального і творчого потенціалу суспільства. Тому соціальна політика, направлена на її подолання, належить до пріоритетних заходів і в контексті економічної безпеки.

15. Одне з фундаментальних завдань забезпечення соціальної безпеки – виявлення й оцінка ризиків та загроз, пошук резервів прискорення соціально-економічного розвитку держави, розробка механізмів, засобів і методів, які спроможні запобігати соціальним загрозам. Підвищенню ефективності процесу забезпечення соціальної безпеки сприятиме модернізація всієї системи суспільних відносин, які б адекватно відповідали новим потребам людей та можливостям реалізації таких потреб.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Гріненко А.Ю. Удосконалення механізмів реалізації економічної безпеки держави: проблеми, тенденції та перспективи розвитку в умовах соціальних трансформацій. Корсунь-Шевченківський:ФОП Майдаченко І.С., 2020. 494 с. (21,3 д.а.)

Публікації у фахових наукових виданнях України:

2. Гріненко А.Ю. Від економічного суверенітету до економічної безпеки України через механізм глобальних інституційних трансформацій. *Приазовський економічний вісник*. Запоріжжя 2018. № 1 (06). URL: <http://pev.kpu.zp.ua/vypusk-1-06>(дата звернення: 12.02.2019).(0,7 д.а.)

3. Гріненко А.Ю. Зростання державного боргу та зовнішніх запозичень – шлях до падіння рівня економічної безпеки України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Економіка і управління. Т. 29 (68). № 1. Київ, 2018. С. 7–10.(0,5 д.а.)

4. Гріненко А.Ю. Особливості формування економічної безпеки в трансформаційній економіці. *Наукові праці Кіровоградського національного*

технічного університету. Економічні науки. Вип. 32. Кропивницький, 2017. С. 50–58.(0,8 д.а.)

5. Гріненко А.Ю. Підвищення якості життя населення та його вплив на стан економічної безпеки в умовах інституційних змін. *Електр. наук. фах. вид. Придніпровської державної академії будівництва та архітектури Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Вип. 1(12). Дніпро, 2018. С. 3–9.(0,6 д.а.)

6. Гріненко А.Ю. Системний підхід до дослідження загроз економічній безпеці України в трансформаційному періоді. *Проблеми системного підходу в економіці*. Вип. 6(62). Ч. 1. Київ, 2017. С. 19–23.(0,6 д.а.)

7. Гріненко А.Ю. Соціально-економічні та соціально-психологічні фактори економічної безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: економічні науки. Вип. 28. Ч. 1. Херсон, 2018. С. 9–12.(0,5 д.а.)

8. Гріненко А.Ю. Соціальні функції тіньової економіки в інституційному розвитку постсоціалістичних країн. *Електр. наук. фах. вид. Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Глобальні та національні проблеми економіки. Вип. 21. Миколаїв, 2018. С. 3–6.(0,5 д.а.)

Публікації у фахових наукових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

9. Гріненко А.Ю. Економічна безпека України в умовах військової та політичних загроз. *Причорноморські економічні студії*. Вип. 24. Одеса, 2017. С. 12–17.(0,6 д.а.)

10. Гріненко А.Ю. Інститути влади, їх місце і роль в трансформації економічної системи. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Вип. 1 (13). Запоріжжя, 2018. С. 9–12.(0,5 д.а.)

11. Гріненко А.Ю. Інституціоналізація системи економічної безпеки національного господарства. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Вип. 6 (12). Ч. 1. Запоріжжя, 2017. С. 7–11.(0,5 д.а.)

12. Гріненко А.Ю. Корупція – основна загроза економічної безпеки України при вступі до Європейського союзу. *Науковий економічний журнал «Інтелект XXI»*. № 1. 2018. С. 49–53.(0,6 д.а.)

13. Гріненко А.Ю. Особливості функціонування економічної системи, її взіємозв'язок із зовнішнім середовищем в умовах постійної трансформації. *Науковий вісник Міжнародний гуманітарний університет*. Економіка і менеджмент. Вип. 28. Одеса, 2017. С. 20–23.(0,5 д.а.)

14. Гріненко А.Ю. Розвиток інститутів та вдосконалення їх будови як визначальний фактор розвитку соціально-економічної системи. *Бізнес-навігатор: наук.-виробн. журн.* Вип. 1-1 (44). Херсон, 2018. С. 9–12.(0,5 д.а.)

15. Гріненко А.Ю. Сутність та тенденції формування ринку праці: національні та загальноєвропейські тенденції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Економічні науки. Вип. 29. Ч. 1. Херсон, 2018. С. 9–13.(0,6 д.а.)

16. Гріненко А.Ю. Сучасні проблеми енергетичної безпеки України у трансформаційному світі. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка». № 9 (37). Острог, 2018. С. 4–10.(0,7 д.а.)

17. Гріненко А.Ю. Тіньова економіка в Україні: методологія та практика оцінки результатів. *Бізнес-навігатор*: наук.-виробн. журн. Вип. 4-1 (43). Херсон, 2017. С. 7–12.(0,6 д.а.)

18. Гріненко А.Ю. Традиційні та сучасні підходи до обґрунтування суті економічної системи суспільства її організації та трансформації. *Проблеми системного підходу в економіці*. Вип. 1(63). Київ, 2018. С. 9–14.(0,6 д.а.)

19. Гріненко А.Ю. Феномен української бідності в контексті загроз національній безпеці. *Бізнес-Інформ*: наук. журн. № 3 (482). 2018. С. 216–223.(0,8 д.а.)

20. Гріненко А.Ю. Формування ринку землі: теорія і практика усунення загроз на шляху європейської трансформації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: міжнародні економічні відносини та світове господарство. Вип. 19. Ч. 1. Ужгород, 2018. С. 97–101.(0,6 д.а.)

Публікації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

21. Гріненко А.Ю. Факторы стабилизации экономики в условиях институциональной трансформации. *The scientific heritage*: №19Р.2. Budapest, 2018. P. 19–22.(0,5 д.а.)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Гріненко А.Ю. Соціальна сфера як економічна категорія: її основні задачі і принципи. *Теоретичні та практичні засади ефективного функціонування соціально-економічної сфери*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 12 травня 2018 р.). Дніпро: НО «Перспектива», 2018. С. 6–8.(0,1 д.а.)

23. Гріненко А.Ю. Історія, теорія і практика зростання загроз економічній безпеці і територіальній цілісності держави внаслідок надмірної диференціації економічного розвитку регіонів. *Актуальні питання економічного розвитку держави та регіонів: теоретичні і практичні аспекти*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 червня 2018 р.). Львів: ЛЕФ, 2018. С. 7–10.(0,2 д.а.)

24. Гріненко А.Ю. Загрози соціальної безпеки України. *Проблеми розвитку третього сектора та соціально-орієнтованої економіки в Україні і світі*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 30 березень 2021 р.). Полтава, ПДАА, 2021. С. 141-143.(0,1 д.а.)

25. Гріненко А.Ю. Теоретичні основи дослідження економічної безпеки національної економіки. *Конкурентоспроможна модель інноваційного розвитку економіки України*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 21 квітня 2021 р.). Кропивницький: РВЛ ЦНТУ, 2021. С. 90–93.(0,2 д.а.)

26. Гріненко А.Ю., Ксьонжик І.В. Використання сигнальних індикаторів у механізмах реалізації економічної безпеки. *Проблеми обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 21 квітня 2021 р.) Полтава ПДАУ. 2021. С. 940-943.(0,2 д.а.) *Особистий внесок здобувача: визначено, що нормативно-правова база виступає важливою складовою механізмів реалізації економічної безпеки.*

27. Гріненко А. Ю. Інституційні індикатори економічної безпеки держави. *Трансформаційні процеси в Україні у контексті цивілізаційних і глобалізаційних викликів XXI ст.*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Переяслав, 28 травня 2021 р.) Домбровська Я.М. 2021. С. 50-53.(0,2 д.а.)

28. Гріненко А. Ю. Формування та визначення критеріїв економічної безпеки країни. *Реформування процесів публічного управління в сфері освіти та науки України у глобалізаційному та інформаційному суспільстві*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Переяслав, 11 червня 2021 р.) / за заг. ред. О.І. Пархоменко-Куцевіл. Переяслав, 2021. С. 240-244.(0,3 д.а.)

АНОТАЦІЯ

Гріненко А.Ю. Удосконалення механізмів забезпечення економічної безпеки України: теорія, методологія, практика. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, 2021.

У дисертаційній роботі обґрунтовано теоретичні дослідження поняття економічної безпеки; визначено методологічні засади оцінки та аналізу її ефективності; виявлено особливості формування економічної безпеки та механізмів її забезпечення в умовах посягань на територіальну цілісність країни та загроз військового вторгнення. Здійснено оцінку місця і ролі держави у формуванні економічної безпеки та механізмів її забезпечення; проаналізовано теорію і практику розвитку системи та механізмів державної протидії зовнішнім і внутрішнім економічним загрозам; обґрунтовано сукупність критеріїв, показників і загроз економічній безпеці країни. Виявлено інституційну сутність та інтерпретацію економічної безпеки; обґрунтовано економічну безпеку як інституційну систему; визначено інституційні індикатори економічної безпеки. Обґрунтовано сутність, сегментацію та процеси розвитку неформальної економіки; здійснено визначення її деструктивних інститутів та механізмів; обґрунтовано уявлення про економічний суверенітет країни як ключовий чинник забезпечення економічної безпеки. Здійснено оцінку соціальних загроз економічній безпеці в умовах трансформацій; визначено соціальні індикатори економічної безпеки; обґрунтовано механізми попередження та нівелювання соціальних загроз економічній безпеці України.

Ключові слова: економічна безпека, неформальна економіка, соціальна безпека, національне господарство, зовнішні і внутрішні загрози, ефективність механізмів, удосконалення інститутів, економічний суверенітет, державне управління.

АННОТАЦИЯ

Гриненко А.Ю. Совершенствование механизмов обеспечения экономической безопасности Украины: теория, методология, практика. Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук 21.04.01 – экономическая безопасность государства (экономические науки). Национальный институт стратегических исследований, Киев, 2021.

В диссертационной работе обоснованы теоретические исследования понятия экономической безопасности; определены методологические основы оценки и

анализа ее эффективности; выявлены особенности формирования экономической безопасности и механизмов ее обеспечения в условиях посягательств на территориальную целостность страны и угроз военного вторжения. Осуществлена оценка места и роли государства в формировании экономической безопасности и механизмов ее обеспечения; проанализированы теория и практика развития системы и механизмов государственного противодействия внешним и внутренним экономическим угрозам; обоснованно совокупность критериев, показателей и угроз экономической безопасности страны. Выявлено институциональную сущность и интерпретацию экономической безопасности; обоснованно экономическую безопасность как институциональную систему; определены институциональные индикаторы экономической безопасности. Обосновано сущность, сегментацию и процессы развития неформальной экономики; осуществлено определение ее деструктивных институтов и механизмов; обоснованно представление об экономическом суверенитете страны как ключевой фактор обеспечения экономической безопасности. Осуществлена оценка социальных угроз экономической безопасности в условиях трансформации; определены социальные индикаторы экономической безопасности; обоснованно механизмы предупреждения и нивелирования социальных угроз экономической безопасности Украины.

Ключевые слова: экономическая безопасность, неформальная экономика, социальная безопасность, национальное хозяйство, внешние и внутренние угрозы, эффективность механизмов, совершенствование институтов, экономический суверенитет, государственное управление.

SUMMARY

Hrinenko A.U. Improving mechanisms for ensuring the economic security of Ukraine : theory, methodology, practice. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Economic Sciences in the specialty 21.04.01 – Economic security of the state (Economic sciences). National Institute for Strategic Studies, Kyiv, 2021.

The dissertation substantiates for the first time the role of the state as a leader in the implementation and improvement of economic security, especially in the face of threats to the territorial integrity of the country and military invasion through the formation of mechanisms of global support and active international activity in this context; mechanisms of administration of the occupied territories, including demarcation lines, social security of their population; granting special economic status to participants and veterans of the anti-terrorist operation (ATO); the system and mechanisms of ensuring economic security and stages of their development at the state level through their structure and components are defined: public authorities (NSDC, ministries and departments of the power, social and economic bloc); regulatory and legal support; financial-organizational, institutional, motivational mechanisms and instruments of state counteraction to internal and external threats.

The dissertation improves the definition of a set of quantitative and qualitative indicators, criteria and threats to the formation and improvement of economic security of

the country through their monetary, relative and natural values; importance in the sectoral and regional context; temporal and spatial comparisons; normative and threshold indicators; built-in stabilizers and signal indicators; understanding the essence of economic security for the purposes of implementation and management of development as a systemic institutional entity, which is based on its structure of institutional factors, principles, tools, components, functions; processes of formation of new and change or improvement of old institutions.

Noteworthy is the justification of economic security as an institutional system through formal and informal institutions and institutions, which due to the properties of emergence and close relationships in the process of functioning and development cause synergistic effects with both positive and negative manifestations. It is also about identifying institutional indicators of the state and dynamics of economic security through quantitative absolute and relative indicators of formal and informal, direct and indirect institutions of its implementation in the direction of resource use and reproduction, production, use of labor, quality and standard of living, infrastructure and markets. It should be noted the establishment of the impact of the informal economy on economic security through the implementation of its segmentation, the establishment of components, volumes, directions and processes of development in sectoral and regional aspects, including informal employment.

In the dissertation work the definitions of institutions and mechanisms of informal economy through their interaction and manifestations in the form of observance of the labor legislation and requirements of the taxation have got further development; customs and currency rules; self-employment; corruption and the shadow economy; the idea of the economic sovereignty of the country as a fundamental factor in the formation and improvement of economic security and, at the same time, its purpose through the levels and dynamics of economic openness; presence of transnational corporations; export orientation and import dependence of the national economy; activities of financial institutions, the strength of the national currency, the volume and changes in external debt.

The assessment of the social security system and the identification of its threats in the context of economic security through indicators of the well-being of the population deserve comprehensive support; social protection and social security; ensuring fundamental rights and freedoms; social tension (loyalty) in society; definition of social security as an indicator of national security through indicators of availability of material and spiritual goods; effective demand of the population; social stratification of society; income differences of 10% of the richest and poorest people; employment and unemployment rates.

The substantiation of a set of mechanisms to ensure and increase the economic and social security of Ukraine through the guarantee of socio-economic rights and freedoms of people is positive; tolerance for national and other minorities; components of financial and organizational, motivational, social and institutional mechanisms.

Key words: economic security, informal economy, social security, national economy, external and internal threats, efficiency of mechanisms, improvement of institutions, economic sovereignty, public administration.

Підписано до друку 14.08.2021 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Наклад 150.
Замовлення № 40. Ум. друк. арт. 1,8.

Виробник ФОП Домбровська Я.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців ДК №6366 від 22.08.20218 р.
08055, Київська обл. Макарівський р-он., с.Вільне,
e-mail:devis519@ukr.net